

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

В. В. Резнікова*

ПОСЛУГА: ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ РЕГУЛЮВАННЯ

Розвиток в Україні ринкової економіки потребує створення сприятливих умов для розвитку сфери послуг. У вітчизняній сфері господарювання, як і у всьому світі, роль сфери послуг постійно зростає. Збільшується кількість послуг, їх якість та різноманітність, зростає кількість комерційно-посередницьких структур, які забезпечують багатогранні потреби в посередницьких послугах виробничої та невиробничої сфер. Також, висвітлюючи питання визначення, характерних особливостей та місця посередницьких договорів в системі господарсько-правових зобов'язань, слід відзначити, що всі посередницькі договори за своєю правовою природою є договорами про надання послуг.

А тому об'єктивно зумовлено видається потреба в здійсненні аналізу поняття “послуга” як економіко-правової категорії, визначення “послуги” за чинним законодавством України з точки зору господарсько-правового аспекту її регулювання.

Постановці та розгляду певних аспектів цього питання приділили увагу у своїх наукових працях такі вчені, як: О. Іоффе, С. Ємельячик, А. Кабалкін, Ю. Калмиков, Ю. Коваленко, Ю. Космін, О. Красавчиков, М. Кротов, В. Луць, А. Михайлов, І. Новіцький, В. Приходько, А. Румянцев, Д. Степанов, Є. Шаблова, А. Шерстобитов, Є. Шешенін, та ін.

В ЦКУ норми, які встановлюють загальні положення про надання послуг, виокремлено в окрему главу (гл. 63). У зв'язку з тим, що договір комісії, агентський договір та інші посередницькі договори є різновидами договорів про надання послуг, норми, які закріплено в названій главі, безпосередньо стосуються зобов'язань, що виникають із зазначених договорів. У ч. 2 ст. 901 ЦКУ вказано, що положення цієї глави (гл. 63) можуть застосовуватися до всіх договорів про надання послуг. Предметом таких договорів є *послуга*.

Попри те, що триває дискусія щодо сутності послуг, їх місця в нормативному регулюванні, у економічній, цивілістичній та господарсько-правовій доктрині з 70-х рр. ХХ ст. до цих пір відсутнє як легальне, так і єдине доктринальне визначення поняття “послуга”.

Визначення послуги у чинному законодавстві України. У чинному законодавстві України не має єдності і щодо визначення послуги. Так, Законом України від 12.05.1991 р. “Про захист прав споживачів” (в редакції Закону України від 01.12.2005 р.) *послуга* визначена як діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб (ст. 1)¹. Згідно зі ст. 1

© Резнікова В. В., 2009

* доцент кафедри трудового, земельного, екологічного, аграрного та господарського права Хмельницького університету управління та права, кандидат юридичних наук

¹ Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р., в редакції Закону України 01.12.2005 р. // ВВР. — 2006. — № 7. — Ст. 84.

Закону України від 01.12.2005 р. “Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності”, *послуга* — результат економічної діяльності, яка не створює товар, але продається та купується під час торговельних операцій². Відповідно до преамбули Правил надання послуг з технічного обслуговування і ремонту автомобільних транспортних засобів, затверджених Наказом Міністерства транспорту України від 11.11.2002 р., *послуга* — це результат безпосередньої взаємодії між виконавцем та замовником і внутрішньої діяльності виконавця для задоволення потреб замовника³. Державним комітетом України по стандартизації, метрології та сертифікації (Класифікатор відходів ДК 005-96 від 29 лютого 1996 року) *послуга* визначена як наслідок безпосередньої взаємодії між постачальником і споживачем, внутрішньої діяльності постачальника для задоволення потреб споживача⁴. Відповідно до Інструкції про порядок визначення країни походження товарів/послуг, оформлення та засвідчення сертифікатів відповідних форм, затвердженої рішенням президії Торгово-промислової палати України від 27.02.2002 р., *послуга* — трудова доцільна діяльність, результати якої виражаються в корисному ефекті, особливий споживчій вартості. Особливістю послуги є збігання в часі та просторі процесів виробництва, реалізації та споживання її споживчої вартості⁵. Аналіз цих нормативних визначень терміну “послуга” свідчить, що узагальнюючим поняттям послуги для всіх нормативно-правових актів буде *послуга як дія*, що надає користь, тобто має своїм результатом певний “активний ефект”.

ЦКУ відносить послуги до числа об'єктів цивільних прав (ст. 177 ЦКУ), але не містить їх легального визначення. У ГКУ послуги названі як окремий самостійний вид економічної діяльності нарівні з виробництвом, торгівлею та виконанням робіт (ст. 3 ГКУ). Згідно із ч. 1 ст. 901 ЦКУ за договором про надання послуг одна сторона (виконавець) зобов'язується за завданням другої сторони (виконавець) надати послугу, яка споживається в процесі вчинення певної дії або здійснення певної діяльності, а замовник зобов'язується оплатити виконавцю зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором. Зі змісту наведеного визначення вбачається, що в ньому розкривається змістовне навантаження словосполучення “*надання послуг*”. Воно, зокрема, полягає в тому, що під послугою слід розуміти вчинення певних дій чи діяльності. Таким чином, ст. 901 ЦКУ описує послугу, а точніше предмет договірної зобов'язання з платного надання послуг, використовуючи категорію діє чи діяльності (надати послугу значить “здійснити дію”, “здійснити діяльність”). А отже, для всебічного та чіткого розуміння правової природи послуги видається доцільним з'ясувати значення термінів “*дія*” та “*діяльність*”. Так, під дією розуміють вияв будь-якої енергії, а також роботу, здійснення будь-чого. Діяльність же, може виступати як застосування праці до будь-чого, робота, дія⁶. Водночас діяльність (діяльність людини) чинним законодавством визначається як динамічна система взаємодії людини з всесвітом, в якій вона досягає свідомо поставлених цілей, що з'являються внаслідок виникнення у неї певних потреб⁷. Загалом же, під діяльністю розуміють специфічний вид людської активності, що спрямована на перетворення зовнішнього світу. Діяльність має певну мету, мотив, предмет, структуру, засоби здійснення. Структурно діяльність складається з окремих дій. Розрізняють дії імпульсивні та вольові⁸. При цьому, можна відмітити, що сутність послуги полягає саме у здійсненні вольових дій суб'єкта. Вольова дія, в свою чергу, є свідомим актом поведінки суб'єкта, спрямованим на досягнення певної мети. Вольова дія характеризується певним способом здійснення, що отримав назву

² Про стандарти, технічні регламенти та процедури оцінки відповідності: Закон України від 01.12.2005 р. // ВВР. — 2006. — № 12. — Ст. 101.

³ Про затвердження Правил надання послуг з технічного обслуговування і ремонту автомобільних транспортних засобів: Наказ Міністерства транспорту України від 11.11.2002 р. // ОВУ. — 2003. — № 8. — Ст. 319.

⁴ Класифікатор відходів ДК 005-96 Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації від 29.02.1996 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.mdoffice.com.ua/pls/MDOOffice/MDODOC.FindHelp?p_file=64&p_page=320&context=

⁵ Про затвердження Інструкції про порядок визначення країни походження товарів/послуг, оформлення та засвідчення сертифікатів відповідних форм: рішення президії Торгово-промислової палати України від 27.02.2002 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.qdpro.com.ua/qdw/php/common/disarchieve/getdoc.php?isvalue=20485>

⁶ Див.: Новий тлумачний словник української мови. — К., 1999. — Т. 1. — С. 774.

⁷ Про затвердження складових галузевих стандартів вищої освіти з напрямку 0504 Туризм (Складові галузевих стандартів вищої освіти, п. 3.2): Наказ Міністерства освіти та науки України від 14.06.2004 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.kultura.pl.ua/index.php?rozd=nzukt&nom=455>

⁸ Див.: Рубинштейн С. Л. Основы общественной психологии. — СПб., 1999. — С. 435-465.

операції. Скільки існує способів здійснення дії, стільки існує і операцій. Застосування тієї чи іншої операції залежить від суб'єкта (його практичних навиків, досвіду, кваліфікації тощо). Саме тому якість послуги безпосередньо залежить від застосування тієї чи іншої операції. Отже, під *діяльністю* слід розуміти сукупність певних вольових дій суб'єкта, що вчиняються певним способом чи об'єднані єдиною метою. Оскільки *дія* є структурною одиницею цілеспрямованої, предметної діяльності, то можна зробити висновок, що критерієм розмежування дій та діяльності є мета, із якою вони вчиняються. *Послуга*, з огляду на викладене, виступає як діяльність, що складається з певних дій, об'єднаних однією метою — надання послуги. Саме встановлена мета, — створити корисний ефект, — виступає основою розмежування дії та діяльності. Водночас, як зазначає В. А. Васильєва, особливістю предмету всіх посередницьких договорів є не стільки сама діяльність як процес, скільки вчинення юридично значимих дій, які кожна зокрема і всі разом стають юридичним фактом, що змінює обсяг прав та обов'язків особи шляхом вчинення дій іншою особою — посередником⁹.

Тенденція щодо легального визначення послуг як діяльності, спрямованої на задоволення потреб, є заснованою на поширеному в економічній науці широкому значенні послуг як виду економічної (господарської) діяльності, що є відмінним від промислового виробництва та сільського господарства. У цьому значенні поняттям “послуга” охоплюється, по суті, весь майновий оборот. Водночас, майновий оборот може бути сегментованим залежно від економічних продуктів, що беруть участь у ньому. В зарубіжній економіці у якості таких виділяють товари та послуги, а у вітчизняній, — до цього переліку додають ще роботи. Таким чином, складається триада “товари, роботи, послуги”.

Триада “товари, роботи, послуги” знайшла своє відображення як в цивільному (наприклад, ст. 117 ЦКУ), так і в господарському законодавстві (ст. ст. 3, 6, 10, 13, 14, 17, 27, 28, 33 та ін. статті ГКУ, Закон України від 22.02.2000 р. “Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти”¹⁰ тощо). Так, згідно зі ст. 177 ЦКУ, об'єктами цивільних прав, є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. Відповідно до ст. 3 ГКУ, під господарською діяльністю розуміється діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінну визначеність. Критерієм розмежування одного виду господарської діяльності від іншого може бути сфера, галузь, в якій здійснюється ця діяльність. Водночас, господарська діяльність здійснюється у загальній економічній сфері, а тому має суто економічні властивості. Останні неможливі без вартісної оцінки і взаємної оцінки, еквівалентності обміну, відповідних обчислень і розрахунків. Отже така ознака результатів господарської діяльності як “цінова визначеність” присутня в абсолютній більшості випадків (в ринковій економіці — переважно за угодою сторін). Властивою вона є і триаді “товари, роботи, послуги”. За ст. 6 ГКУ одним із загальних принципів господарювання в Україні є вільний рух капіталів, товарів та послуг на території України. Господарська діяльність за своїм економічним змістом, таким чином, є виробленням продукції, виконанням робіт або наданням послуг.

Видається, що аналізоване формулювання (товари, послуги, роботи) застосовується в нормативних актах у всіх його видозмінах та різновидах для позначення сукупності економічних відносин, які складаються при виробництві та господарському обороті товарів, робіт та послуг як продуктів економічної діяльності. Такий підхід потрібен в тих випадках, коли норми господарського права покликані регулювати майновий оборот в цілому, а не окремі групи суспільних (економічних, господарських) відносин, як наприклад, в зобов'язальному праві. Рівень розвитку економічних (господарських) відносин в сучасному суспільстві вимагає всеохоплюючого регулювання ринку товарів, робіт та послуг. Для вирішення цього завдання застосування традиційних правових категорій не завжди достатньо, тому все частіше законодавець вдається до застосування економічних категорій в правовому регулюванні економічних (господарських) відносин. На міжнародному рівні

⁹ Васильєва В. А. Істотні умови посередницького договору // Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2006. — № 1 (17). — С. 79-82.

¹⁰ Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти: Закон України від 22.02.2000 р. // ВВР. — 2000. — № 20. — Ст. 148.

аналогічні процеси обумовили формування міжнародного економічного (господарського) права. Таким чином, в господарському праві послуги застосовуються у якості економічної категорії при перерахуванні їх наряду з товарами, роботами та, подекуди, капіталами.

Однак застосування в господарському праві економічних понять видається не завжди доцільним. Для них мають бути віднайдені адекватні правові форми, що точно відображають їх сутність. Економічна сутність послуг полягає в здійсненні діяльності, спрямованої на задоволення потреб. Істотними ознаками такого виду діяльності в економічній науці визнаються невідчутність, нерозривність виробництва та споживання, непостійність якості, несхоронність. Відповідно суспільні (економічні, господарські) відносини, яким властиві дані ознаки, можуть бути об'єднані в поняття "послуги".

В теорії права, в тому числі і господарського, суспільні відносини, що регулюються нормами права, являють собою об'єкт (предмет) правового регулювання. З цієї точки зору послуги можуть бути розглянуті в якості об'єкта господарсько-правового регулювання за наступних умов:

1) послугонадавачем є суб'єкт господарювання (фізична чи юридична особа — підприємець);

2) надання послуг є предметом господарської діяльності послугонадавача;

3) послугоотримувач є суб'єктом господарювання (суб'єктом підприємницької діяльності або суб'єктом некомерційного господарювання);

4) мета кожного із суб'єктів (як щодо надання, так і щодо отримання послуг) повинна бути господарською (в т. ч. і в тих випадках, коли послуга споживається самими послугоотримувачем, як кінцевим споживачем, для забезпечення його господарських потреб).

Тому до об'єкту господарсько-правового регулювання не включаються відносини з надання, так званих, державних¹¹, а також соціальних, релігійних, освітніх, медичних послуг.

Аналіз нормативних визначень терміну "послуга" свідчить, що узагальнюючим поняттям послуги для всіх нормативно-правових актів буде послуга як дія (діяльність), що надає користь, тобто має своїм результатом певний "корисний ефект". Тенденція щодо легального визначення послуг як дії, діяльності, спрямованої на задоволення потреб, є заснованою на поширеному в економічній науці широкому значенні послуг як виду економічної (господарської) діяльності, що є відмінним від промислового виробництва та сільського господарства.

Для цілей господарського обороту *послуга* взагалі, як і *посередницька послуга* зокрема, може бути визначена як діяльність (що є господарською за своєю суттю та здійснюється послугонадавачем з метою отримання винагороди), структурними складовими елементами якої є окремі юридично значимі дії суб'єкта господарювання — послугонадавача (що мають значення юридичного факту, оскільки їхнє вчинення послугонадавачем тягне за собою створення правових наслідків для послугоотримувача), яка не пов'язана зі створенням упредметненого результату як певного матеріального блага, результатом якої є певний корисний ефект, як відповідне нематеріальне благо, що характеризується матеріальною непомітністю (тобто невідчутністю, оскільки споживання послуги не передбачає переходу права власності на неї), має споживчу вартість і задовольняє потреби іншого суб'єкта господарювання — послугоотримувача, є невіддільним від свого джерела (самої діяльності), характеризується невичерпністю та неможливістю зберігання, якість якого є диференційованою і який споживається в момент здійснення такої діяльності (тобто в процесі надання самої послуги). Характерними *ознаками послуги є:*

1) корисний ефект;

2) невіддільність від джерела (синхронність надання та отримання послуги);

3) непомітність, невідчутність;

4) нематеріальність;

5) якість, диференційованість якості послуги (залежить від кваліфікації, професійних якостей безпосереднього виконавця, послугонадавача);

6) ексклюзивність;

7) неможливість зберігання;

8) невичерпність.

¹¹ Легальне визначення державних послуг відсутнє, а в доктринальних джерелах до них передусім відносять послуги, що надаються державними органами та органами місцевого самоврядування в межах їх компетенції, на безоплатній основі або за регульованими цінами.

Специфічні характеристики *послуги* співвідносять її з *товаром*. Посередники здійснюють комерційну діяльність на ринку у формі надання послуг господарюючим суб'єктам. Продуктом посередницької діяльності є послуги. В економіко-правових дослідженнях сутність такого виду діяльності на ринку як надання послуг визначається переважно як дії чи вигода, яку може отримати споживач. Відзначається, що послуги є об'єктом купівлі-продажу, не мають, як правило, матеріального втілення, їх придбання не призводить до привласнення будь-чого. Оскільки посередницька діяльність у сфері обміну (тобто на ринку) здійснюється у формі надання послуг, то така послуга розглядається як один із видів товару. Надання такої послуги є особливим видом господарської діяльності, що задовольняє потреби людини, колективу чи суспільства. Комерційна діяльність посередницького підприємства або організації, фізичної особи — підприємця, здійснюється на ринку товарів і послуг (товарному ринку), фінансовому ринку, ринку факторів виробництва. Суб'єкт господарювання — посередник є активним учасником цих ринків. Послуга, таким чином, це не що інше як різновид товару (специфічний товар), оскільки її виробництво призначене для задоволення потреб споживачів. Так в економічній літературі досить поширеною є позиція, відповідно до якої за умов розвитку ринкової економіки, послуги купуються на основі вільного вибору, стають об'єктом купівлі-продажу і є товаром, хоча і досить специфічним, оскільки: їх виробництво і споживання частіше співпадають за місцем і часом; вони як частина сфери нематеріального виробництва беруть участь паралельно з продукцією матеріальної сфери в сукупному процесі суспільного виробництва. З іншого боку, деякі автори вважають, що факт створення послуги можна відділити у часі від факту її продажу і факту використання, і це дозволить продавати послуги ринковими методами. Однак відзначається, що якщо *товар* — це продукт праці, який має певний речовий вираз, то *послуга* — це діяльність, у результаті якої нове матеріальне благо не виникає, але має вона позитивний (корисний) ефект. Таким чином, різниця між річчю і послугою слід шукати не в економічному змісті, а в їх фізичній формі, оскільки послуга передусім характеризується тим, що вона не має фізичної форми, уречевленого, матеріалізованого результату, однак створює певний корисний ефект. Насправді майже завжди набуття товару супроводжується конкретними послугами, а використання послуг супроводжується конкретними товарами. Для розуміння різниці між товарами і послугами слід усвідомити, що вони є не антиподами, а скоріше складовими одного континууму¹². У сучасній економічній літературі послуга розглядається у вигляді товару, або безпосередньо у вигляді діяльності. Так, послуга розглядається як різновид товару, на противагу іншому різновиду — продукції. При цьому різниця між продукцією та послугами як різновидами однієї категорії “товар” зводиться до наступного: попередня оцінка при придбанні щодо продукції можлива, а щодо послуг ні; ступінь індивідуалізації послуг є повною, а продукції — низькою, за винятком індивідуальних замовлень на її виготовленні; участь споживача (замовника) в створенні товару щодо продукції є виключеною, а щодо послуги — в більшості випадків необхідною; час виготовлення та реалізації послуги співпадає, а продукції — ні: місце виготовлення та реалізації послуги співпадає, а продукції — в основному ні; ступінь визначеності продукції є високою, а послуг — низькою; можливість накопичення та переміщення у продукції є, а у послуг — немає та ін.. Подекуди, послуги визначаються як діяльність підприємств (організацій) і окремих осіб, спрямована на задоволення певних потреб індивідів, колективів, суспільства. При цьому відзначається, що процес виробництва послуг збігається з їх реалізацією і споживанням, тому послуги неможливо накопичувати, трансформувати, зберігати¹³. Послуга тлумачиться і як діяльність, за якої одна сторона може задовольнити потреби іншої, зробити щось їй потрібне. До такої діяльності відносять і посередництво. Комерційна діяльність господарюючих суб'єктів — посередників має на меті здійснення торговельних, сервісних, фінансових функцій, реалізація яких забезпечить процеси купівлі-продажу з урахуванням змін на ринку для задоволення потреб споживачів й одержання прибутку¹⁴. Питання про місце послуги у виробничих відносинах видається доволі непростим. На думку деяких вчених послуга як складова господарських відносин проявляється лише в сфері

¹² Див.: Хаксевер Б. Управление и организация в сфере услуг. — СПб., 2002. — С. 25.

¹³ Див.: Економічний словник — довідник / За ред. С. В. Мочерного. — К.: Феміна, 1995. — С. 258.

¹⁴ Див.: Грищенко І. М. Маркетингові основи комерційного посередництва: Навч. посіб. — К.: Грамота, 2006. — С. 14.

¹⁵ Див.: Румянцев А. П., Коваленко Ю. О. Світовий ринок послуг: Навч. посіб. — К.: ЦНЛ, 2006. — С. 11-12.

споживання¹⁵. Крім того поняття послуги слід розглядати не лише з точки споживчої вартості, а й вартості як специфічної складової виробничих відносин з врахуванням форми власності на засоби виробництва. Пропонується розрізняти послугу як форму результату трудової діяльності, з приводу якої в суспільстві виникають виробничі відносини та як форму виробничих відносин. Хоча працею в послугах не створюються речі, але її результатом все ж таки є споживча вартість послуги. У процесі її реалізації виникає економічних зв'язок між виробником і споживачем та в цілому між виробництвом та споживанням. Таким чином, послуга стає суспільною споживчою вартістю і характеризує відносини в суспільстві з приводу створення і надання певних благ. Властивості послуги як товару дають підстави говорити і про її мінову вартість. Проте послуги є особливим товаром. Під економічною сутністю послуги прийнято розуміти продукт корисної діяльності, спрямованої на задоволення певних потреб людини і суспільства¹⁶. З огляду на це побутує визначення послуги як особливої споживчої вартості процесу праці, яка виражена в корисному ефекті, що задовольняє потреби людини, колективу й суспільства¹⁷. Послуга — це один із видів товару, який, на відміну від товару як матеріальної субстанції, є корисним споживачеві як діяльність. Послуги є специфічним товаром, що не підлягає транспортуванню, зберіганню або накопиченню. Особливістю послуги як товару є те, що вона споживається не як річ, а як діяльність, як дія. Тому послуга передається споживачеві не з рук в руки, як передається матеріальна річ (товар), а через певні невлімовимі дії. Таким чином, споживання послуги збігається з процесом її створення. Це дає підстави для визначення сутності послуги як суспільно необхідного господарського процесу. В сфері політичної економії та філософії пропонується нарівні з матеріальним виділяти і нематеріальне (духовне) виробництво. Результатом нематеріального (духовного) виробництва є ідеальний продукт, який повинен розглядатись як звичайний товар. При цьому відзначається, що як і будь-яка інша діяльність, послуга, має власну структуру, яка завжди містить такі компоненти: 1) потреба; 2) мета; 3) мотив діяльності; 4) сам процес діяльності; 5) предмет, на який вона націлена; 6) засоби, спрямовані на досягнення мети; 7) результат діяльності¹⁸. Однак, слід відзначити, що послуга в економічному та філософському розумінні є більш широкою категорією порівняно з її юридичним розумінням. Тому необхідно відрізняти економічні відносини з надання послуг та їхнє правове втілення. В кожному разі є підстави для висновку: *послуга — це специфічний товар вартісного характеру, що має цінову визначеність, а діяльність із надання послуг є такою, що здійснюється у сфері суспільного виробництва, і є господарською за своєю суттю та підлягає господарсько-правовому регулюванню*. Оскільки послуга володіє всіма властивостями товару, є предметом господарського обороту, і суспільні відносини з надання послуги (в т. ч. посередницької) носять майновий характер. Учасники господарських відносин, зацікавлені в отриманні послуги, перетворюють це господарсько-правове відношення на вартість-майнове, погоджуючись на зустрічне надання. Тому послуга наділена всіма властивостями товару. Власне в цьому і полягає сутність послуги як економіко-правової категорії.

Стаття рекомендована до друку трудового, екологічного, земельного, аграрного та господарського права Хмельницького університету управління та права (протокол № 5 від 27 січня 2009 року)

¹⁶ Див.: *Смелянчик С.* Послуга в цивільному праві // Підприємство, господарство і право. — 2005. — № 3. — С. 105-108.

¹⁷ Економічна енциклопедія: У трьох томах / Ред. кол. С. В. Мочерний (відп. ред) та ін. — К.: Видавничий центр "Академія", 2002. — Т. 3. — С. 7.

¹⁸ Див.: *Філософія: Курс лекцій: Навч. посіб. / І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін. — К.: Либідь, 1991. — С. 366-378, 295; Філософія: Навч. посібю / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко, В. П. Розумний та ін. / За ред. І. Ф. Надольного. — К.: Вікар, 1997. — С. 445, 461-464.*